

Стенли Милграм

ПОДЧИНЕНИЕ НА АВТОРИТЕТА
ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА ГЛЕДНА ТОЧКА

София, 2024

STANLEY MILGRAM

OBEDIENCE TO AUTHORITY

An Experimental View

Originally published by Harper & Row Publishers in 1974.

Copyright © 1974 by Stanley Milgram

Published by arrangement with Harper Perennial, an imprint of

HarperCollins Publishers

All rights reserved

Фиг. 9–14 са базирани на илюстрацията на експеримента на Милграм на Fred the Oyster: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Milgram_experiment_v2.svg?uselang=bg

© Издателство „Изток-Запад“, 2024

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на авторите и на издателство „Изток-Запад“.

© Гергана Емилова Георгиева, превод, 2024

© Татяна Йович, оформление на корицата, 2024

ISBN 978-619-01-1385-0

КЛАСИЦИ НА
ПСИХОЛОГИЯТА

Стенли Милграм

ПОДЧИНЕНИЕ НА АВТОРИТЕТА

Експериментална
гледна точка

Превод от английски
Гергана Георгиева

*На майка ми
и в памет
на баща ми*

Съдържание

Предговор	9
Благодарности.....	13
Глава 1.	
Дилемата на подчинението	17
Глава 2.	
Метод на изследване	31
Глава 3.	
Прогнози за поведението на изследваните лица	45
Глава 4.	
Физическата близост до жертвата.....	51
Глава 5.	
Участниците се противопоставят на авторитета.....	63
Глава 6.	
Нови варианти на експеримента.....	77
Глава 7.	
Участниците се противопоставят на авторитета II.....	97
Глава 8.	
Прекомбиниране на ролите.....	117
Глава 9.	
Ефекти в група.....	143
Глава 10.	
Защо подчинение? Анализ.....	155
Глава 11.	
Процесът на подчинението – прилагане на анализа към експеримента	169
Глава 12.	
Психическо напрежение и неподчинение	191

Глава 13.	
Алтернативна теория – агресията ли е ключът?.....	205
Глава 14.	
Проблеми, свързани с метода.....	209
Глава 15.	
Епилог	221
Приложение I. Проблеми на етиката в научните изследвания.....	235
Приложение II. Модели на поведение.....	249
Бележки	254
Библиография.....	264
За автора.....	271

Преговор

Подчинението – поради своята повсеместност – лесно се пренебрегва като обект на изследване в социалната психология. Но без да се оцени влиянието му върху човешкото поведение, не биха могли да се разберат широк спектър важни постъпки. Защото едно действие, извършено по команда, от психологическа гледна точка има коренно различен характер от действие, извършено спонтанно.

Човек, който по вътрешно убеждение се отвращава от кражбата, нападението и убийството, може да се окаже, че изпълнява същите тези действия с относителна лекота, когато са му заповядани от авторитет. Акт, немислим за човек, действащ по свое собствено усмотрение, може да бъде осъществен без колебание по нареждане.

Дилемата, свързана с подчинението пред авторитета, е древна – стара колкото историята на Авраам. Целта на авторите на настоящото изследване е да придадат на дилемата съвременна форма, разглеждайки я като обект на експериментално изследване и опитвайки се да я разберат, а не да я осъждат от позицията на морала.

От гледна точка на психологическото изследване на подчинението важната задача е да се анализират различни схващания за авторитета и да се преобразуват в личен опит. Едно е да се говори абстрактно за съответните права на личността и на авторитета, съвсем друго е да се изследва моралният избор в реална ситуация. **Всички сме запознати с философските въпроси за свободата и властта. Но във всеки случай, в който въпросът не е чисто академичен, има конкретен човек, който трябва да се подчини или да се противопостави на тази власт, има конкретен случай, в който се извършва актът на неподчи-**

нение. Всички размишления преди този момент са просто предположения и всички актове на неподчинение се характеризират с такъв момент на решително действие. Експериментите са изградени около това схващане.

Когато влезем в лабораторията, проблемът се ограничава: ако експериментаторът каже на изследваното лице да действа с нарастваща строгост спрямо друго лице, при какви условия изследваният субект ще се подчини и при какви условия ще се противопостави? Дилемата в лабораторията е стъписваща, реална и поставена ребром. Не е мъгляв сценарий, отдалечен от действителния живот, а тласък, който довежда до крайно и много логично заключение някои тенденции, присъщи на обичайните механизми на социалния свят.

Възниква въпросът дали има някаква връзка между това, което сме изследвали в лабораторията, и формите на подчинение, толкова заклеявани от нас през нацистката епоха. Различията в двете ситуации, разбира се, са огромни, но все пак разликата в мащаба, броя и политическия контекст може да се окаже относително маловажна, стига да се запазят някои съществени характеристики. Същността на подчинението се състои в това, че човек започва да гледа на себе си като на инструмент, изпълняващ желанията на друг човек, и следователно вече не смята себе си за отговорен за своите действия. Веднъж настъпи ли тази критична промяна на гледната точка, започват да се проявяват всички съществени характеристики на подчинението.

Приспособяването на мисълта, свободата, с която се извършват актове на жестокост, и различните оправдания, които човек си намира, са по същество сходни, независимо дали се наблюдават в лаборатория по психология, или в контролната зала на база за изстрелването на междуконтинентални балистични ракети. Следователно въпросът за оприличаването не се решава чрез изброяване на всички очевидни разлики между лабораторията по психология и други ситуации, а чрез внимателното режисиране на ситуация, улавяща същността на подчинението – т.е. ситуация, в която човек предава волята си в ръцете на авто-

ритета и вече не гледа на себе си като на компетентен първоизточник на собствените си действия.

Доколкото е налице готовност за действие и липса на принуда, подчинението се придружава от охота за сътрудничество; доколкото се внушава заплахата от използване на сила или наказание, подчинението се диктува от страха. Нашите изследвания се занимават само с доброволното подчинение, при което липсва каквато и да е заплахата; подчинение, което се поддържа чрез простото твърдение на авторитета, че той има право да упражнява контрол върху други хора. Каквато и сила да упражнява авторитетът в това изследване, тя се основава на властта, която изследваното лице по някакъв начин му приписва, а не на някаква обективна заплахата или наличие на физически средства за контрол.

Основният проблем за участника, обект на изследването, е да си възвърне контрола върху собствените си психични процеси, след като ги е впрегнал в услуга на целите на експериментатора. Породеното от този проблем затруднение е мъчително трогателно и донякъде трагичен елемент в изследваната ситуация, тъй като няма нищо по-мрачно от гледката на човек, който се стреми, но не успява да овладее напълно собственото си поведение във важна за него ситуация.

Благодарности

Описаните тук експерименти са плод на седемдесет и пет годишна традиция в експериментирането в социалната психология. Борис Сидис (Сайдис) провежда експеримент, свързан с подчинението, през 1898 г., а изследванията на Аш, Люин, Шериф, Франк, Блок, Картрайт, Френч, Рейвън, Лучинс, Липит и Уайт, наред с много други, вдъхновяват работата ми дори когато не се споменават изрично. Приносът на Адорно и съмишлениците му, както и на Аренд, Фром и Вебер, е част от духа на времето, в което израстват социалните учени. Особено са ме занимавали три произведения. Първото е проникателното „Власт и престъпност в съвременната държава“ на Алекс Къмфърт*; ясен концептуален анализ на властта е написан от Робърт Бирстед; а в „Духът в машината“ на Артур Кьостлер** идеята за социалната йерархия се развива в по-голяма дълбочина, отколкото в настоящата книга.

Експерименталните изследвания бяха проведени и завършени, докато бях в катедрата по психология в Йейлския университет през 1960–1963 г. И аз съм благодарен за изследователската материална база на катедрата и за помощта с добрите съвети. По-специално бих искал да благодаря на професор Ървинг Л. Джанис.

Покойният Джеймс Макдъно от Уест Хейвън, Кънектикът, играеше ролята на ученика и изследването се възползва от неговите непогрешими природни таланти. Джон Уилямс от Саутбъри, Кънектикът, влизаше в нелеката роля на експеримен-

* *Authority and Delinquency in the Modern State*, by Alex Comfort, Routledge & Kegan Paul, 1950. – Б.пр. (Всички бележки под линия, с изключение на изрично упоменатите, са на преводача.)

** *The Ghost in the Machine* by Arthur Koestler, One 70 Press, 1982.

татора и я изпълняваше прецизно. Благодаря и на Алън Елмс, Джон Уейланд, Такето Мурата, Емил Елгес, Джеймс Милър и Дж. Майкъл Рос за работата им във връзка с изследването. Дължа огромна благодарност на множеството хора, жители на Ню Хейвън и Бриджпорт, които станаха нашите изследвани лица.

Размишляването и писането за експериментите продължиха дълго време след провеждането им и много хора ми дадоха стимула и подкрепата, от които се нуждаех. Сред тях бяха д-р Андре Модилиани, Арън Хершковиц, Рия Мендоса Даймънд и покойният Гордън У. Олпорт. Също така д-р Роджър Браун, Хари Кауфман, Хауърд Левентал, Нийоле Кудирка, Дейвид Розенхан, Лион Ман, Пол Холандър, Джеръм Брунър и г-н Мори Силвър. Елоиз Сийгъл ми помогна да започна работа по няколко глави, а Вирджиния Хайлу, моята редакторка в „Харпър & Роу“, прояви забележителна вяра в книгата и накрая ми предостави кабинета си и спаси творбата от един автор, който нямаше особена охота да я напише.

В Градския нийоркски университет дължа благодарности на Мери Ингландр и Айлийн Лайдъл, секретарки, и на Уенди Стърнбърг и Катрин Крог, научни сътрудници.

Джудит Уотърс, дипломирана студентка и умел художник, нарисува илюстрациите в Осма и Девета глава.

Бих искал да благодаря на Института по еврейските въпроси в Лондон за разрешението да цитирам подробно моята статия „Подчинение на престъпни заповеди – подтикът да вършим зло“, която бе публикувана за първи път в неговото списание „Патърнс ъф Преджудис“ (*Patterns of Prejudice*).

Благодаря и на Американската асоциация по психология за разрешението да цитирам подробно от няколко мои статии, които бяха публикувани за първи път в нейните издания, а именно: „Поведенческо изследване на подчинението“, „Проблеми при изследването на подчинението – отговор на критиките на Баумринд“, „Груповият натиск и действията срещу личността“ и „Освобождаващите ефекти на груповия натиск“.

Изследването беше подкрепено с две субсидии от Националната научна фондация. Проучвателните изследвания, проведени през 1960 г., бяха подпомогнати от малка субсидия от фонда „Хигинс“ на Йейлския университет. Стипендията на Гугенхайм, отпусната ми за периода 1972–1973 г., ми осигури една година в Париж, далеч от академичните задължения, което ми позволи да завърша книгата.

Съпругата ми – Саша, е част от тези експерименти от самото начало. Със своето проникновение и разбиране тя допринесе много. През последните месеци останахме само двамата – работехме в апартамента ни на улица „Ремюза“, посветени на този труд, който сега, със съпричастната помощ на Саша, е вече завършен.

*Стенли Милграм
Париж
2 април 1973 г.*

Глава 1

Дилемата на подчинението

Подчинението е най-основополагащият елемент в постройката на социалния живот, който може да се обособи. Система от авторитети под някаква форма е задължителна предпоставка за живота в общество и само човек, който живее в изолация, не е принуден да реагира на чужди заповеди или чрез подчинение, или чрез съпротива. Подчинението като определящ фактор на поведението е от особено значение в наше време. Категорично е доказано, че от 1933-та до 1945 г. милиони невинни хора са били систематично избивани по заповед. Изградени са били газови камери, лагерите на смъртта са били охранявани, дневна норма трупове е била генерирана със същата ефективност, с която се произвеждат електрически уреди. Тези нехуманни политики може да са се зародили в ума на един-единствен човек, но осъществяването им в масов мащаб е било възможно само ако огромен брой хора са изпълнявали заповеди.

Подчинението е психологическият механизъм, който свързва индивидуалните действия с политическата цел. То е характеристиката, която свързва хората със системите на авторитета. Фактите от най-новата история и наблюденията от всекидневния живот показват, че за много хора подчинението може да бъде дълбоко вкоренена поведенческа склонност, дори доминиращ импулс, който взема връх над възпитаването в етичност, съчувствие и морално поведение. Ч. П. Сноу (1961) посочва неговата значимост, като пише:

Когато се замислите над дългата и мрачна история на човечеството, ще установите, че в името на подчинението са извършвани повече отвратителни престъпления, отколкото някога в името на бунта. Ако се съмнявате в това, прочетете „Възход и падение

на Третия райх“ на Уилям Шайрър*. Германският офицерски корпус е бил обучаван в най-строги принципи на подчинение... В името на подчинението немските военни са участвали и са подпомагали най-чудовищните мащабни действия в световната история. (стр. 24)

Нацисткото изстребление на европейските евреи е най-крайният пример за отвратителни неморални действия, извършени от хиляди хора в името на подчинението. И все пак в по-малък мащаб подобни неща се повтарят постоянно – на обикновени граждани се нарежда да унищожават други хора и те го правят, защото смятат за свой дълг да изпълняват заповеди. Така подчинението пред авторитета, дълго възхвалявано като добродетел, придобива ново измерение, когато служи на злонамерена кауза; далеч от претенциите си на добродетел, то се трансформира в отвратителен грях. Или не?

Моралният въпрос дали човек трябва да се подчинява, когато заповедите са в противоречие със съвестта му, е разглеждан от Платон, драматизиран в „Антигона“ и подлаган на философски анализ през всяка историческа епоха. Консервативните философи твърдят, че неподчинението застрашава самата тъкан на обществото и дори когато нарежданото от властта действие е зло, по-добре е то да бъде извършено, отколкото да се подкопае нейната структура. Хобс твърди още, че така извършеното действие в никакъв случай не е отговорност на индивида, а само на авторитета, който го е наредил. Хуманистите обаче отстояват върховенството на индивидуалната съвест по такива въпроси, заявявайки, че моралните преценки на човек трябва да имат предимство пред авторитета, когато те са в конфликт.

Правните и философските аспекти на подчинението са от огромно значение, но един учен, изхождащ от своя опит, в крайна сметка стига до момента, в който иска да премине от абстрактни

* Вж. на български език: *Шайрър, Уилям*. Възход и падение на Третия райх. Първи и втори том. София: Изток-Запад, 2017. Превод *Мария Кондакова*.

разсъждения към внимателно наблюдение на конкретни случаи. За да разгледам отблизо акта на подчинение, организирах прост експеримент в Йейлския университет. Този експеримент, в който накрая се включиха повече от хиляда участници и беше проведен в няколко други университета, в началото имаше много прост замисъл. Доброволен участник отива в лаборатория по психология и получава инструкции да извърши серия от действия, които започват постепенно все повече и повече да влизат в разрез със съвестта му. Основният въпрос е колко далеч ще отиде участникът, за да спазва инструкциите на експериментатора, преди да откаже да извърши изискваните от него действия.

Но читателят трябва да се запознае с малко повече подробности относно експеримента. Двама души идват в лабораторията по психология, за да участват в изследване на паметта и ученето. Единият от тях бива определен за „учител“, а другият – за „ученик“. Експериментаторът обяснява, че изследователите се интересуват от въздействието на наказанието върху усвояването на нова информация. Ученикът бива отведен в стая, където сядат на стол, ръцете му се привързват с ремъци към подлакътниците на стола, за да се предотвратят излишни движения, а на едната му китка се поставя електрод. Казва му се, че трябва да научи списък с двойки думи; всеки път, когато допусне грешка, ще получава електрошок с нарастваща сила.

Истинският обект на експеримента е учителят. След като наблюдава как ученикът бива привързан с ремъци към стола, учителят бива отведен в главната експериментална зала и настанен пред внушителен генератор на електрошокове. Основната характеристика на генератора е хоризонтална редица от трийсет електрически ключа, започващи от 15 волта и стигащи до 450 волта, на интервали от 15 волта. Има и надписи, които варират от „лек електрошок“ до „опасност – екстремно мощен електрошок“.

На учителя се казва, че трябва да изпитва мъжа в съседната стая по списъка с двойките думи. Когато ученикът отговори правилно, учителят преминава към следващата двойка; ако по-

сочи неправилен отговор, трябва да му подаде електрошок. Учителят трябва да започне с най-ниското ниво на електрошоковете (15 волта) и да го увеличава всеки път, когато ученикът допусне грешка, като преминава през 30 волта, 45 волта и т.н. „Учителят“ е доброволен участник в пълно неведение относно действителната цел на експеримента, за чието провеждане е дошъл в лабораторията. „Ученикът“, или „жертвата“, е актьор, който в действителност не получава никакви електрошокове. Смесът на експеримента е да се разбере докъде ще стигне човек в конкретна ситуация с измерими параметри, в която му се нарежда да причинява все по-силна болка на протестираща жертва. В кой момент изследваното лице ще откаже да се подчинява на експериментатора?

Конфликтът възниква, когато човекът, който получава електрошока, заяви за първи път, че изпитва дискомфорт. При 75 волта „ученикът“ започва да охка. При 120 волта той се оплаква словесно, а при 150 волта настоява да бъде освободен от експеримента. Докато напрежението на електрошоковете расте, протестите му продължават, като стават все по-бурни и емоционални. При 285 волта реакцията му може да се опише единствено като агонизиращ писък.

Наблюдателите на експеримента са единодушни, че поразителното му въздействие донякъде бледнее на хартия. За изследваното лице ситуацията не е игра; конфликтът е драматичен и очевиден. От една страна, явното страдание на ученика го притиска да се откаже. От друга, експериментаторът, легитимен авторитет, към когото участникът чувства, че е поел известен ангажимент, изисква от него да продължи. Всеки път, когато участникът се колебае дали да подаде електрошока, експериментаторът му нарежда да продължи. За да се измъкне от ситуацията, участникът трябва ясно да скъса с авторитета. Целта на това изследване беше да се установи кога и как хората биха се противопоставили на авторитета при ясен морален императив.

Разбира се, съществуват огромни разлики между изпълнението на заповедите на командир по време на война и тези на

експериментатора. И все пак същността на някои взаимоотношения се запазва, тъй като може да се зададе общият въпрос: „Как се държи човек, когато легитимен авторитет му каже да действа срещу трето лице?“ Ако не друго, то поне можем да очакваме, че авторитетът на експериментатора ще бъде значително по-малък от този на генерала, тъй като той няма власт да наложи своите нареждания, а участието в психологически експеримент едва ли предизвиква чувството за неотложност и лоялност, породено от участието във война. Въпреки тези ограничения сметнах, че си струва да започна внимателно наблюдение на подчинението дори в тази опростена ситуация с надеждата, че то ще доведе до прозрения и ще подскаже общи идеи, приложими при различни обстоятелства.

Първоначално читателят може да реагира, като се запита защо някой с ума си би подал какъвто и да било електрошок. Няма ли просто да откаже и да напусне лабораторията? Факт е обаче, че никой не го прави. Тъй като участникът е дошъл в лабораторията, за да помогне на експериментатора, той е напълно готов да започне процедурата. В това няма нищо необичайно, още повече че човекът, който ще получава електрошоковете, първоначално изглежда готов да сътрудничи, макар и да споделя известни опасения. Изненадващото е докъде ще стигнат обикновените хора, за да изпълнят инструкциите на експериментатора. И действително резултатите от експеримента са едновременно изненадващи и обезпокоителни. Въпреки факта, че много от участниците изпитват стрес, въпреки че мнозина протестират срещу експериментатора, значителна част от тях продължават до последния електрошок, произвеждан от генератора.

Много изследвани лица се подчиняват на експериментатора, независимо колко пламенно се моли наказваният, независимо колко болезнени изглеждат електрошоковете и независимо колко упорито човекът умолява да го пуснат да излезе. Това се наблюдаваше отново и отново в нашите изследвания, както и в няколкото други университета, в които бе проведен експериментът. Именно изключителната готовност на възрастни хора

да извършат почти всякакви действия по заповед на авторитет е най-важната констатация в изследването и фактът, който най-неотложно изисква обяснение.

Едно от обичайните обяснения е, че тези, които са подавали електрошокове от най-високите нива, са чудовища, садистичните маргинали в обществото. Но ако се вземе предвид, че почти две трети от участниците попадаха в категорията на „подчиняващи се“ лица и че бяха обикновени хора, представители на работническите, управленските и професионалните среди, този аргумент става доста неубедителен. Всъщност той силно напомня на въпроса, възникнал във връзка с книгата на Хана Аренд от 1963 г. „Айхман в Йерусалим“*. Аренд твърди, че усилията на обвинението да представи Айхман като садистично чудовище са изначално погрешни, че той се доближава по-скоро до прозаичен бюрократ, който просто си седи на бюрото и си върши съвестно работата. Заради тези си възгледи Аренд става обект на искрено презрение, дори на клевети. По някаква причина се смяташе, че зверствата, извършени от Айхман, може да са били дело единствено на брутална, извратена и садистична личност, на въплъщение на злото. След като станах свидетел как стотици обикновени хора се подчиняваха на авторитета в нашите собствени експерименти, трябва да заключа, че схващането на Аренд за „баналността на злото“ е по-близо до истината, отколкото човек би се осмелил да си представи. Обикновеният човек, който подава електрошокове на жертвата, прави това от чувство за дълг – схващане за задълженията му като участник, а не поради някакви особени агресивни наклонности.

Това е може би най-главната поука от нашето изследване – обикновени хора, които просто си вършат работата, и без особена враждебност от тяхна страна, могат да станат проводници на ужасяващ разрушителен процес. Нещо повече, дори когато разрушителните последици от работата им станат очевидни и от

* Вж. на български език: *Аренд, Хана. Айхман в Йерусалим. София: Сиела, 2021. Превод проф. Тодор Танев.*

тях се иска да извършват актове, несъвместими с основополагащи морални норми, се оказва, че сравнително малко хора разполагат с необходимите психически ресурси да се противопоставят на властта. В действие влизат най-различни задръжки срещу неподчинението пред властта, които успешно ги приковават на мястото им.

Гледайки отстрани, човек лесно осъжда действията на подчиняващите се участници. Но този, който ги осъжда, ги сравнява със стандарта на собствената си способност да изказва високопарни морални предписания. Което едва ли е справедлив критерий: много от участниците, когато просто изразяват мнение, вярват също толкова пламенно, колкото и всеки от нас, в моралния императив да се въздържа от враждебни действия срещу безпомощна жертва. Те като цяло знаят и как е редно да се постъпва и могат да формулират своите ценности, когато се постави такъв въпрос. Това обаче почти или изобщо няма общо с действителното им поведение под натиска на обстоятелствата.

Ако от хората се поиска да направят морална преценка какво е подходящото поведение в тази ситуация, те неизменно провъзгласяват неподчинението за правилно. Но ценностите не са единствените фактори, които действат в една реална, развиваща се ситуация. Те са само тесен отрязък от общия спектър сили, въздействащи върху човек. Много от хората не съумяха да претворят ценностите си на практика и се видяха принудени да продължат експеримента, въпреки че не одобряваха собствената си постъпка.

Силата, упражнявана от моралното чувство на човек, е доста по-слаба, отколкото ни внушава социалният мит. Макар предписания като „Не убивай“ да стоят на челно място в официалния морал, те не заемат съответната непоклатима позиция в структурата на човешката психика. Няколко промени във вестникарските заглавия, обаждане от наборната комисия, заповеди от някого с пагони са достатъчни, за да тласнат хората към убийство без особени затруднения. Дори силите, режисирани да се проявят в рамките на един психологически експеримент,

в значителна степен разхлабват моралните задръжки на човека. Моралните фактори може да се елиминират сравнително лесно чрез пресметнато преструктуриране на информационното и социалното поле.

Какво тогава кара участника да се подчинява на експериментатора? Първо, има набор от „обвързващи фактори“, които приковават изследваното лице на място в експерименталната ситуация. Сред тях са учтивостта, желанието му да спази първоначалното си обещание да помогне на експериментатора и неудобството да се оттегли. Второ, в мисленето му настъпват редица корекции, които подкопават решимостта му да скъса с авторитета. Тези корекции му помагат да запази отношенията си с експериментатора, като същевременно намаляват напрежението, породено от експерименталния конфликт. Те са типични за мисленето, проявяващо се при подчиняващи се субекти, когато авторитетът им дава указания да действат срещу безпомощни хора.

Един такъв механизъм е склонността на човек да се вторачва дотолкова в дребните технически детайли на задачата, че да изгуби от поглед нейните по-общи, значими последици. Филмът „Д-р Стрейнджлав“ блестящо осмива до каква степен екипажът на бомбардировач бива погълнат от сложната техническа процедура по изстрелването на ядрено оръжие срещу вражеска страна. По същия начин в този експеримент участниците се фокусират върху процедурите, като четат двойките думи с прецизна артикулация и натискат ключовете много внимателно. Те искат да се представят компетентно, но същевременно издават съпътстващото отстъпление на моралната загриженост. Изследваното лице поверява по-големите задачи – като определянето на целите и оценката на етичността – на експерименталния авторитет, на когото служи.

Най-често срещаната корекция в мисълта на подчиняващия се участник е да отхвърли отговорността за собствените си действия. Той се освобождава от отговорност, като приписва цялото начинание на експериментатора, легитимен авторитет. Той вижда себе си не като личност, действаща по морално отговорен

начин, а като проводник на външен авторитет. В интервюто след експеримента на въпроса защо са продължили, типичният отговор на участниците беше: „Сам нямаше да го направя. Просто вършех това, което ми се казваше.“ Неспособни да се опълчат на авторитета на експериментатора, те му приписват цялата отговорност. Това е добре познатото обяснение – „просто изпълнявам дълга си“, което прозвучава отново и отново в защитните речи на обвиняемите в Нюрнберг. Би било погрешно обаче то да се сметне за повърхностно алиби, скалъпено за случая. По-скоро това е фундаменталната логика на много хора, когато се окажат притиснати в подчинена позиция в структурата на някоя власт. Изчезването на чувството за отговорност е най-важната последица от подчинението пред авторитета.

Макар човек, действащ под давлението на авторитет, да извършва действия, които явно влизат в разрез с нормите на съвестта, не би било вярно да се твърди, че той губи чувството си за морал. Напротив, това чувство придобива коренно различна насоченост. Той не реагира с морално чувство на действията, които извършва. По-вероятно притесненията му относно морала сега се изменят в загриженост доколко добре той ще съумее да отговори на очакванията на авторитета към него. По време на война войникът не се пита дали е проява на доброто, или на злото да бомбардира някое село; той не изпитва срам или вина, когато унищожава някое градче – по-скоро изпитва гордост или срам в зависимост от това колко добре е изпълнил възложената му мисия.

Друга психологическа сила, която действа в тази ситуация, може да се нарече „контраантропоморфизъм“. От десетилетия психолозите обсъждат първичната склонност на хората да приписват на неодушевени предмети и сили човешки качества. Противоположната тенденция обаче е да се приписва безлично качество на сили, които са всъщност човешки по произход и проявление. Някои хора се отнасят към системите с човешки произход така, сякаш последните съществуват над и отвъд всякакъв човешки фактор, извън властта на прищявката или човеш-

кото чувство. Човешкият елемент, който стои зад агенции и институции, се отрича. Така например, когато експериментаторът казва: „Експериментът *изисква* от вас да продължите“, участникът усеща това като повеля, която надхвърля всяка чисто човешка заповед. Той не си задава на пръв поглед очевидния въпрос: „Чий е експериментът? Защо трябва да се удовлетворяват исканията на автора му, а жертвата да страда?“ Желанията на един човек – създателя на експеримента – са станали част от схема, която упражнява върху съзнанието на участника сила, надхвърляща личното измерение. „Трябва да продължи. Трябва да продължи“, повтаряше един от участниците. Той не успя да осъзнае, че продължаването на експеримента е желанието на друг човек, човек като него самия. За него човешкият фактор постепенно беше изчезнал от картината и „Експериментът“ беше придобил собствена безлична инерция.

Сама по себе си нито една постъпка няма фиксирана психологическа характеристика. Значението ѝ може да се измени, като се пренесе в определен контекст. Един американски вестник наскоро цитира пилот, който признава, че американците бомбардират мъже, жени и деца във Виетнам, но смята, че бомбардировките са с „благородна цел“ и затова са оправдани. По същия начин повечето участници в експеримента виждат действията си в по-широк контекст, който е благотворен и полезен за обществото – стремежа към научна истина. Лабораторията по психология дава убедителна заявка за легитимност и вдъхва доверие и сигурност у тези, които влизат в нея. Действие като наказване на жертвата с електрошок, което изглежда зло, обмисляно само по себе си, придобива съвсем различен смисъл, когато се пренесе в тази среда. Но да позволим тълкуването на едно действие да бъде доминирано от неговия контекст и да пренебрегнем неговите човешки последици, може да бъде изключително опасно.

Поне една съществена характеристика на ситуацията в Германия не беше изследвана тук, а именно крайното обезценяване на жертвата, преди да се предприемат действия срещу нея. В продължение на повече от десетилетие яростната антиеврей-

ска пропаганда систематично подготвя немското население да приеме унищожаването на евреите. Стъпка по стъпка евреите биват изключени от категорията „гражданин“, а накрая и от категорията „човешко същество“. Систематичното обезценяване на жертвата осигурява известно психологическо оправдание за бруталното отношение към нея и е неизменен спътник на кланетата, погромите и войните. По всяка вероятност изследваните лица щяха с още по-голяма лекота да наказват жертвата, ако предварително тя им беше убедително представена като жесток престъпник или изверг.

От значителен интерес обаче е фактът, че много от участниците сурово обезценяваха жертвата като *следствие* от действията си срещу нея. Коментари от рода на: „Той беше толкова глупав и упорит, че заслужаваше електрошоковете“, се чуваха често. След като бяха наказвали жертвата, тези участници намираха за необходимо да я разглеждат като недостойна особа, чието наказание е станало неизбежно поради собствените ѝ недостатъци в интелекта и характера.

Много от изследваните в експеримента хора в известен смисъл не одобряваха това, което вършеха спрямо ученика, и мнозина протестираха дори когато се подчиняваха. Но между мислите, думите и критичната стъпка да се противопоставим на злонамерен авторитет се намира друга съставка – способността да трансформираме убежденията и ценностите си в действия. Някои участници бяха напълно убедени в погрешността на това, което правят, но не успяваха да се самопринудят да се опълчат открито на авторитета. Някои извличаха удовлетворение от вътрешния си монолог и чувстваха, поне в себе си, че са на страната на доброто. Това, което не осъзнаваха, е, че субективните чувства са до голяма степен без значение за моралния въпрос в ситуацията, в която се намират, докато тези чувства не се преобразуват в действия. Политическият контрол се осъществява чрез действия. Личното мнение на надзирателите в концентрационния лагер не оказва никакъв ефект, докато те всъщност позволяват пред очите им да се извършва избиване на невинни хора.